

UOT 94 (479.24)

**CÜMHURİYYƏTİN QAÇQINLARA DAİR FƏALİYYƏTİNİN
İNSTİTUTLAŞDIRILMASI: HİMAYƏDARLIQ NAZİRLİYİ
(1918 – 1920)**

N.Ə.XANMƏMMƏDOVA
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
n_khanmamedova@yahoo.com

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Cümhuriyyəti müstəqilliyini elan etdikdən sonra, qaçqınlar problemi ilə bağlı təcili tədbirlər görülmüşdür. Onların arasında qaçqınların problemlərini həll etmək üçün yaradılmış xüsusi bir orqanın - Himayədarlıq Nazirliyinin yaradılması xüsusi yer tutur. Məqalədə Himayədarlıq Nazirliyinin Qaçqınlar şöbəsinin fəaliyyətinə diqqət yetirilir və bu nazirliyin gördüyü tədbirlər təhlil edilir.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Himayədarlıq nazirliyi, qaçqınlar problemi, qaçqınların sayı.

Dövlətlər arasında, yaxud ayrı-ayrı regionlarda milli və etnik problemlərlə bağlı münaqişələr nəticəsində dünyada qaçqınların və məcburi köçkünlərin sayı durmadan artır. Qaçqınlar məsələsi qlobal xarakter alıb. BMT-də yaradılan Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlıq bu problemi həll etmək üçün fəaliyyət göstərən mərkəzi beynəlxalq agentlik funksiyasını yerinə yetirir.

Azərbaycan xalqı və dövləti də qaçqınlığın bütün çətinlikləri ilə üzləşməli olub. 1905, 1918-1920, 1948-1953-cü illərdə Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində yüz minlərlə azərbaycanlı doğma torpaqlarından qaçmağa məcbur olub və ya deportasiya edilib. 1988-1993-cü illərdə isə Ermənistan silahları qüvvələrinin hücumu nəticəsində həm orada, həm də Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarda yaşayan bir milyondan artıq azərbaycanlı daimi yaşayış yerindən didərgin düşüb. Qaçqın və məcburi köçkün problemi iyirmi ildən çoxdur ki, Azərbaycan hökumətinin diqqət mərkəzindədir. Hələ Sovet dövründə Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1989-cu il 19 sentyabr tarixli fərmanı ilə, daimi yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur olmuş şəxslərin qəbulu, yerləşdirilməsi və güzəranları ilə əlaqədar məsələləri həll etmək və bu sahədə respublikanın sovet, təsərrüfat, inzibati və ictimai təşkilatlarının fəaliyyətlərini əlaqələndirmək məqsədilə “Daimi yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur olmuş şəxslərlə iş üzrə Azərbaycan SSR Dövlət Komitəsi” kimi yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra

doğma ocaqlarından didərgin salınmış qaçqınların bütün qayğıları, problemləri dövlətin gündəlik qayğısına çevrilmişdir. 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikasının “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin statusu haqqında” qanununun qəbul edilməsi ilə əlaqədar olaraq Komitənin adının həmin qanunun tələblərinə uyğunlaşdırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1993-cü il 5 yanvar tarixli 396 nömrəli fərmanı ilə Komitənin adı dəyişdirilərək “Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi” adlandırılmışdır.

Qaçqınlıq problemini dövlət səviyyəsində həll etməyə çalışan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti də bu sahədə institutlaşmaya xüsusi diqqət yetirirdi. Problemin ağırlığını nəzərə alan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti müstəqilliyini elan etdikdən dərhal sonra təxirəsalınmaz tədbirlərə başladı. Belə ki, qaçqınların problemləri ilə məşğul olmaq üçün xüsusi bir qurum – Himayədarlıq Nazirliyi təsis edildi.

Məqalədə ilk dəfə olaraq qaçqınlar probleminin həllində Himayədarlıq Nazirliyinin fəaliyyəti tədqiq olunur. Araşdırmanın mənbə bazasını Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivinin Himayədarlıq Nazirliyinə məxsus olan fondunun (ARDA, fond 8 (64 cilddən ibarətdir) sənəd və materialları, həmçinin nəşr edilmiş mənbələr (Адресь–Календарь. Азербайджанской Республики на 1920-й г. və s.) təşkil edir.

Himayədarlıq Nazirliyinin qaçqınlara dair fəaliyyətini araşdırarkən öncə, nazirliyin tarixinə nəzər yetirmək məqsəduyğundur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Gəncəyə köçdükdən sonra Fətəli xan Xoyskinin rəhbərliyi ilə yeni təsis olunan ikinci hökumət kabinəsi zamanı (17.06.1918-07.12.1918) qaçqınlara kömək etmək üçün Müsəlman Milli Şurası nəzdindəki qaçqın şöbəsi əsasında 1918-ci il iyunun 17-də Xudadat bəy Rəfibəyovun rəhbərliyi ilə Xalq Səhiyyəsi və Himayədarlıq Nazirliyi (Ümuri Xeyriyyə) yaradıldı [9, 78]. 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan ordusunun birgə əməliyyatı nəticəsində azad edildikdən sonra Cümhuriyyət hökuməti Gəncədən Bakıya köçdü və oktyabrın 6-da Fətəli xan Xoyskinin hökumətində dəyişikliklər edildi: Xalq Səhiyyəsi və Himayədarlıq Nazirliyi Səhiyyə və Himayədarlıq nazirliklərinə bölündü. Qaçqınlar problemi ilə Himayədarlıq nazirliyi məşğul olmağa başladı. Himayədarlıq Nazirliyinə Musabəy Rəfiyev, onun müavini vəzifəsinə isə Rüstəm xan Xoyski təyin olundu. 1918-ci il dekabrın 26-da Fətəli xan Xoyskinin təşkil etdiyi üçüncü Hökumət kabinəsində (26.12.1918-14.03.1919) Himayədarlıq naziri vəzifəsini Rüstəm xan Xoyski icra etdi. Nəsib bəy Yusifbəylinin 1919-cu il aprelin 14-də təşkil etdiyi dördüncü Hökumət kabinəsində (14.03.1919-22.12.1919) bu vəzifəyə Slavyan-Rus Cəmiyyətindən olan V.Klenevski təyin edildi. N.Yusifbəylinin 1919-cu il dekabrın 24-də təşkil etdiyi beşinci Hökumət kabinəsində (24.12.1919-01.04.1920) Himayədarlıq və Səhiyyə naziri vəzifəsini yenidən Musa bəy Rəfiyev tutdu. Himayədarlıq sahəsi üzrə onun müavini isə Rüstəm xan Xoyski oldu [6, 457-458]. Göründüyü kimi beşinci Hökumət kabinəsində Səhiyyə və Himayədarlıq nazirliyi yenidən birləşdirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, nazirlik bəzi tədqiqatlarda və sənədlərdə müxtəlif adlarla verilmişdir. Belə ki, ikinci hökumət kabinəsində nazirliyin adı “Səhiyyə və Sosial Təminat Nazirliyi” kimi, oktyabrın 6-da olan dəyişiklikdən sonra isə “Sosial Təminat və Dini Etiqad Nazirliyi” kimi göstərilmişdir. Üçüncü və dördüncü hökumət kabinələrində “Sosial Təminat Nazirliyi” kimi, beşinci hökumət kabinəsində isə “İctimai Təminat və Səhiyyə Nazirliyi” kimi göstərilmişdir [5]. Yeddi cildlik Azərbaycan tarixinin beşinci cildində ikinci Hökumət kabinəsi tərkibində Nazirliyin adı “Xalq Səhiyyəsi və Himayədarlıq Nazirliyi”, üçüncü və dördüncü hökumət kabinələrində isə “Təminat Nazirliyi” kimi verilmişdir [7, 327, 355, 364]. 1917-1918-ci illərdə Azərbaycan milli hərəkatına dair əsərdə ikinci hökumət kabinəsi tərkibində nazirliyin adını “Səhiyyə və Sosial Təminat Nazirliyi” kimi [8,104] üçüncü hökumətdə “Sosial Təminat Nazirliyi” kimi [8, 117] verilmişdir.

Yarandığı ilk günlərdən nazirlik anarxiya və hərc-mərclik dövründə zərər çəkmiş əhali ilə bağlı əvvəllər ayrı-ayrı bölgələrin səlahiyyətində olan bütün işləri öz tabeliyində birləşdirmiş, doğma yurd-yuvalarını tərk etmək məcburiyyətində qalmış, əmlakı əlindən çıxmış qaçqınlara yardım göstərilməsini təşkil etmişdir. Birinci Dünya müharibəsi dövründə yaranmış anarxiya, özbaşnalıq, 1918-ci ildə ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımları Azərbaycana böyük zərər vurmuş, əhalinin böyük əksəriyyəti tamamilə müflisləşmiş, yaşayış yerlərindən, əmək haqqı mənbələrindən məhrum olmuş, yalnız dövlət qayğısına möhtac qalmışdı. Himayədarlıq Nazirliyinin qaçqınlarla bağlı əsas vəzifəsi təkcə onların fiziki yaşayışını təmin etmək deyil, həm də əvvəlki iş yerlərinə qaytarmaq, yeni iş yerləri açmaq, yetim qalmış uşaqları daimi yaşayış yerləri ilə təmin etmək idi. Bununla əlaqədar nazirlik öz vəzifəsini belə müəyyən edirdi: 1) qaçqın məsələsində -qonşu dövlətlərdən gələn və qaçqına çevrilmiş soydaşları qəbul etmək, onları ən zəruri ərzaq və yaşayış vasitələri ilə, habelə əkin üçün toxum və iş heyvanları ilə təmin etmək, qaçqınların yerləşdirildiyi bölgələrin onları ictimai işlərə cəlb etmək, bir sıra kənd icmalarına öz təsərrüfatlarını bərpa etmək üçün faizsiz kreditlər vermək; 2) xeyriyyə məsələlərində - azyaşlı yetimlər və sahipsiz uşaqlar üçün sığınacaqlar və koloniyalar, yoxsul əhali üçün gecəmə evləri və ucuz yeməxanalar təşkil etmək. Bütün bu işləri həyata keçirmək üçün Himayədarlıq Nazirliyinin mərkəzi idarəsi üç şöbəyə ayrıldı: himayə, qaçqınlar və təsərrüfat şöbələri.

Nazirlik yerlərdə məsələləri həll etmək üçün 6 dövlət himayəçiliyi dairəsi təşkil etmişdi: 1) Bakı dairəsi (Bakı şəhəri, Bakı, Quba qəzaları daxil idi), 2) Gəncə dairəsi (Gəncə şəhəri, Gəncə və Qazax qəzaları), 3) Şamaxı dairəsi (Şamaxı və Göyçay qəzaları), 4) Nuxa dairəsi (Nuxa, Ərəş qəzaları, Zaqatala quberniyası), 5) Qarabağ dairəsi (Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları), b) Lənkəran dairəsi (Lənkəran və Cavad qəzaları). Bu dairələrdə işlərə himayəçilik müfəttişləri rəhbərlik edirdilər.

Qaçqınlara yardım məsələsi Himayədarlıq Nazirliyində üç əsas istiqamətdə qurulmuşdu: 1) Bakıda və onun mədən rayonlarında, 2) ölkənin digər

yerlərində, 3) xarici dövlətlərdə.

Azərbaycan ərazisinə daxil olan və qaçqın kimi qeydə alınan hər bir ailəyə qaçqın kitabçası təqdim edilirdi. Həmin kitabçada qaçqın ailəsinin yerləşdiyi ünvan, ailə tərkibi, onun maddi vəziyyəti, nə kimi ev əşyalarına malik olduğu, aldığı yardımların növü və miqdarı ayrıca qeyd olunurdu. Xüsusi komissiya vasitəsilə həmin qeydlər aparılır, bununla da imkanlı və imkansız qaçqın ailələri bir-birindən fərqləndirilirdi. Yardımlar hamıya deyil, imkansız ailələrə və kimsəsizlərə verilirdi.

Bakı və sənaye rayonu üzrə yardımlar yalnız qaçqınlara deyil, həmçinin bütün yerli yoxsul əhaliyə, ən imkansız adamlara və mədən fəhlələrinə də göstərilirdi. Kömək 1919-cu ilin fevralına kimi pul vəsaitlərin yeganə mənbəyi hesab olunan Mərkəzi evin (Центродом) qida və paylaşdırma məntəqələri tərəfindən həyata keçirilirdi.

Nazirlik, bölmələrə subsidiyalar verməklə məhdudlaşmır, daima onların işlərinə nəzarət edir, yeni bölmələrin açılmasına təlimat verirdi. Bu məntəqələrdə əhaliyə pulsuz, bir hissəsi kiçik ödənişlə – öncə 50 qəpikdən, sonradan isə 1 manatdan verilən isti xörəklər və çay, həmçinin zəruri gündəlik tələbat məhsulları da paylanılırdı. Ərzaq çatışmazlığı və bahalıq dövründə belə tədbirlər böyük əhəmiyyət daşıyırdı. 1919-cu ildə təkcə Bakı şəhəri və mədən rayonlarında qaçqınlar üçün yığılan vəsaitin ümumi miqdarı 308000 manat olmuşdu [9, 78-79].

Xalq Səhiyyəsi və Himayədarlıq Nazirliyi hələ Gəncədə olarkən, 1918-ci il iyunun 23-də Cavanşir qəzasına tibb işçilərinin göndərilməsi haqqında Müvəqqəti hökumətin qərarı ilə Himayədarlıq nazirinə Cavanşir qəzasına dərhal əhali arasında yayılmış xəstəliyin təbiətinin dəqiq müəyyən edilməsi və epidemiyanın aşkar edilib vaxtında qarşısını almaq üçün tibbi nümayəndələri göndərmək, qaçqınları təcrid etmək, onları sığınacaq və yeməklə təmin etmək üçün müvafiq tədbirlərin görülməsi haqqında təlimat verilir [10, 193].

1918-ci il iyulun 13-də “Qaçqınlara köməyin təşkil edilməsi barədə qanun”la Xalq Səhiyyəsi nazirinə dərhal qaçqınların vəziyyətinin mümkün qədər geniş şəkildə təşkil edilməsi üçün ən mühüm addımların atılmasına, qida məhsulları ilə düzgün təchizatına, xəstəxanaların qurulması və qaçqınların yerləşdirilməsinin qayğısına qalmaq; ehtiyac olduqda müstəqil fəaliyyətə, yaxud xeyriyyə cəmiyyətləri və digər ictimai təşkilatların qismində yerli əhalini çağırmaq haqqında təlimat verilir. Qanuna görə qaçqın təşkilatlarının xərcləri Xalq Səhiyyəsi nazirliyinin sərəncamında olan qaçqınlara ayrılmış hesabdan ödənilirdi [10, 212].

Bundan əlavə, Himayədarlıq Nazirliyi tərəfindən yerli xeyriyyə cəmiyyətləri tərəfindən sahibsiz və yetim uşaqlar üçün yaradılmış uşaq evlərinə də yardım göstərilirdi. 1918-ci ildə bu cəmiyyətlər Центродом-dakı uşaqlara kömək etmək üçün xüsusi bir büroda birləşərək dərhal nazirlikdən kömək istədi. Nazirlik öz fondundan hər yetim uşağa əvvəlcə 60 manat ayırmış, sonralar isə bu rəqəmi 200 manata çatdırmışdı. Maliyyə yardımı milliyyətindən

asılı olmayaraq hər kəsə göstərilirdi. 1919-cu il ərzində aşağıda adı qeyd olunan cəmiyyətlərə 2114501 manat pul vermişdi: 1) Müsəlman qadın xeyriyyə cəmiyyətinə – 220 nəfərlik müsəlman uşaq sığınacağı üçün; 2) Erməni Milli Şurasına – 517 nəfərlik 2 sığınacaq üçün; 3) Rus xeyriyyə cəmiyyətinə – 517 nəfərlik sığınacaq və əlillər evi üçün; 4) Uşaq evi cəmiyyətinə – 80 nəfərlik sığınacaq üçün; 5) 9-cu sahə komitəsinə – 30 nəfər yaşlı adam üçün; 6) Yəhudi milli şurasına – ucuz yeməxana üçün; 7) Yəhudi xeyriyyə cəmiyyətinə – qocalar və əmlakı olmayanlar üçün sığınacağa görə. Azərbaycan hökuməti 1918-ci il mart qırğınları və Bakının işğalçılardan azad edilməsi dövründə zərər çəkmiş şəxslərə birdəfəlik pul yardımları göstərmişdi. Çəkilən xərclərin ümumi məbləği isə 300 min rubl həcmində olmuşdur.

Himayədarlıq Nazirliyinin fəaliyyətinin əvvəllərində, yəni 1918-ci ilin sonlarında qaçqınların əsas kontingentini İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid, Eçmiədzin və İrəvan qəzalarının müsəlman əhalisi təşkil edirdi. Soyqırım və təqiblər nəticəsində Ermənistandan doğma yurdlarını tərk edən müsəlmanlar Qazax, Gədəbəy, Gəncə şəhəri və qəzasında, həmçinin Şamaxı dairəsinin Mədrəsə kəndində və digər ərazilərdə 2000 min nəfərə yaxın adam yerləşdirilmişdi.

Himayədarlıq Nazirliyi Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti vasitəsilə Qarsdan Azərbaycana pənah gətirmiş 700 nəfərə yaxın qaçqını Bakıda yerləşdirmək, gündəlik yeməklə təmin etmək vəzifəsini də öz üzərinə götürmüşdü. 1919-cu ilin noyabrından 1920-ci il yanvarın 1-nə qədər bu məqsəd üçün 526195 manat vəsait xərclənmişdi [9, 81].

Himayədarlıq Nazirliyi qaçqınların problemlərini həll etmək üçün dəfələrlə parlamentə qanun layihələri təklif etmişdir. 1919-cu il yanvarın 16-da keçirilən iclasda nazirlikdən daxil olan məktuba əsasən, Zəngəzurdakı qaçqınların vəziyyətini aydınlaşdırmaq üçün Cümhuriyyət hökuməti Himayədarlıq Nazirliyinin qaçqın bölməsinin rəhbəri, parlamentin üzvü Klenevskinin başçılığı ilə komissiya göndərməyi qərara alır. Daha əvvəl digər bölgələrdən gələn qaçqınlarla görüşmüş komissiyanın üzvləri Zəngəzurdan olan qaçqınların vəziyyətindən sarsılmışdılar. Komissiyanın hesabatına görə, təkcə Zəngəzurdə 119 müsəlman kəndi məhv edilib, 50 min nəfərdən çox insan qaçqın halına düşüb, maddi ziyan isə bir milyard rubl təşkil edirdi [2, 20-25].

Himayədarlıq Nazirliyinin fəaliyyət istiqamətlərindən biri də xaricdə yaşayan müsəlman qaçqınlarına kömək etməkdən ibarət olmuşdu. 1919-cu il fevralın 28-də cənub-qərbi Azərbaycanda general-qubernatorluğun yaradılması haqqında qanunda “hökumətin 6 dekabr 1918-ci il tarixli sərəncamına əsasən, Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsinə bir milyon rubldan yüz əlli mini (150000) Ermənistan Respublikası ərazisində yaşayan müsəlman qaçqınların ehtiyacları üçün, qalan səkkiz yüz əlli min (850000) rublu isə cənub-qərbi Azərbaycan qaçqınlarına yardım etmək üçün general-qubernatorun (Bəhram xan Naxçıvanski) sərəncamına verilməsi” və “Himayədarlıq nazirinə bu bölgənin qaçqınlarına maddi yardım göstərmək üçün iş planı təqdim etməyi barədə təlimat verilməsi” öz əksini tapırdı [3, 101].

Ermənistandakı azərbaycanlı qaçqınların problemini həll etmək üçün Cümhuriyyətin Nazirlər Şurası 1919-cu il iyunun 7-də Himayədarlıq Nazirliyinin Müvəkkili vəzifəsini yaradır. 1919-cu il iyulun 8-dən etibarən vəkil Zülfüqar bəy Makinski Himayədarlıq nazirliyinin İrəvanda müvəkkili kimi işə başlayır. Cümhuriyyətin Ermənistandakı Daimi nümayəndəliyindən verilən məlumata görə, təkcə 1919-cu ildə Yeni Bəyazid, Eçmiədzin və İrəvan qəzalarında erməni silahlı qüvvələri tərəfindən evləri dağıdılmış, didərgin salınmış müsəlman əhalinin sayı 200 minə çatırdı. Himayədarlıq Nazirliyinin Ermənistandakı nümayəndəsinin verdiyi məlumatlar əsasında nazirlik Ermənistandakı əhaliyə yardım göstərilməsi üçün Cümhuriyyət parlamentinə qərar layihəsi təqdim etmişdi.

Cümhuriyyət parlamenti 1919-cu il iyulun 17-də “Ermənistanda yaşayan müsəlman qaçqınların vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə Himayədarlıq nazirliyinin smetadan əlavə 3000000 rubl vəsaitin ayrılması haqqında qanun layihəsi” qəbul etdi. Qanunla bağlı izahatda qeyd olunur ki, Azərbaycan hökumətinin Ermənistan hökuməti nəzdində diplomatik nümayəndəsi Himayədarlıq nazirinin nəzərinə çatdırır ki, “Ermənistan hökuməti erməni qaçqınlarına kömək göstərərkən, onlara qida məntəqələri, sığınacaqlar və xəstəxanalar açarkən, müsəlman qaçqınlara kömək etməkdən tamamilə imtina edərək, yalnız İrəvan şəhərində 2000 nəfərə darı pörtləməsi paylamışdır. Bundan əlavə müsəlman qaçqınları heç bir kömək görmür və hərgün aralarında aclıq və halsızlıqdan ölənlərin sayı artır”.

Azərbaycan hökuməti müsəlman qaçqınların Ermənistanda kütləvi ölümünə biganə qala bilməzdi. Bu səbəbdən təcili üç milyon manat vəsaitin ayrılması və buğda ilə un alınıb Ermənistana göndərilməsi və müsəlman qaçqınların aclıqdan ölüb, qırılmasının qarşısını almaq qərara alındı [4, 1-4].

1919-cu ilin iyulunda üç milyon manat vəsait ayrılır. Bu vəsait hesabına İrəvandakı azərbaycanlı əhaliyə 15 vaqon un, taxıl, arpa göndərilir. Bundan əlavə, 1919-cu il sentyabrın 1-dən etibarən İrəvanda müsəlmanlar üçün ambulatoriya açılmış, orada 85 nəfərlik uşaq evi təşkil edilmişdi. Hansı ki, sonralar bu uşaq evi Amerikanın Uşaqlara Yardım Komitəsinin sərəncamına verilmişdi. Ermənistandan və Qars vilayətindən qaçqın düşən müsəlmanlara yardım göstərilməsi üçün onların keçdiyi yolların üzərində səyyar qida məntəqələri (pulsuz yeməcxanalar açılmışdı) Himayədarlıq Nazirliyinin göstərişi ilə belə qida məntəqələri Aşağı Saral stansiyasında və Tiflisdən təxminən 300 verst məsafədə açılmışdı.

Bundan başqa, 1919-cu ilin sonlarında Dağlılar Respublikasının əhalisi oradakı hərbi əməliyyatların təsiri nəticəsində Azərbaycan ərazisinə pənah gətirərkən hökumətin tapşırığı ilə Himayədarlıq Nazirliyinin işçiləri iki ay ərzində daim sərhəddə qalaraq qaçqın düşmüş dağlılara pul paylayırdı. Bu məqsədlə nazirlik tərəfindən bir milyon manat pul sərf edilmişdir [9, 80-81].

Cümhuriyyət parlamenti 1919-cu il avqustun 11-də qaçqınların işi üzrə Mərkəzi Komissiyaya qaçqınların yerləşdirilməsinə dair layihə hazırlamaq və

onların təminatlarını yaxşılaşdırmaq üçün tədbirləri gücləndirməyi tapşırır.

1919-cu il avqustun 11-də “Qaçqınların yerlərdə vəziyyətini aydınlaşdırmaq və onların boş ərazilərə köçürülməsi üçün layihə hazırlamaq barədə Mərkəzi Komissiyanın iş planının təsdiq edilməsi” barədə qətnaməyə əsasən qaçqınların yerləşdirilməsi üçün planın həyata keçirilməsi Hökumət tərəfindən Himayədarlıq Nazirliyinə verildi. Cümhuriyyətdə qaçqınlar iki kateqoriyaya bölünürdü:

1) Cümhuriyyətdən ayrılan və öz əvvəlki yaşayış yerlərinə (əsasən ruslar və ermənilər) qayıtmış qaçqın və köçkünlər;

2) Cümhuriyyətə digər ölkələrdən (əsasən Ermənistandan qovulmuş azərbaycanlılar) gələn qaçqınlar.

Mərkəzi komissiyanın tövsiyəsi ilə birinci dərəcəli qaçqınlar Cümhuriyyət hökumətinin icazəsi olmadan yerləşdirilə bilirdi, baxmayaraq ki, bu, çətinliklərə səbəb olurdu, çünki bəzi ərazilərdə onların evləri və torpaqları artıq işğal olunmuşdu. Buna görə də, hökumət əvvəlcədən Cümhuriyyətdən çıxmış şəxslərin hansı yerdə yerləşdirilə biləcəyinə qərar vermişdi və qaçqınların köçürülməsi üçün müvafiq torpaq və fondların olmaması ilə qonşu respublikalardan gələn qaçqınlar Cümhuriyyətdə yerləşəcəkdə. Himayədarlıq nazirliyinin məlumatlarına əsasən, Cümhuriyyət ərazisində qaçqınların ümumi sayı 107164 nəfərə çatmışdır ki, onlardan 97897 nəfəri azərbaycanlı, 8469 nəfəri erməni, 498 nəfər rus, 300 nəfər isə yəhudilər idi.

Himayədarlıq nazirliyi qaçqınları öz doğma yurd-yuvalarına qaytarmaq üçün bütün xərcləri öz üzərinə götürdü. Erməni və Rus Milli Komitələrinin rəyinə əsasən 5000 erməni və 2500 rus yola salınmışdı. Bundan başqa 4000 müsəlman və 1000 nəfər də digər millətlərin nümayəndələri yola salınmışdı. Pulsuz gedişdən əlavə bu qaçqınlara yolda qidalanmaq üçün də müavinətlər verilmişdir [9, 81].

Himayədarlıq Nazirliyinin ayrı-ayrı bölgələr üzrə işinin nəticələri aşağıdakı kimi olmuşdur:

1. Gəncə dairəsi: qaçqınların sayı 21098 nəfər. Onların cəmləşdiyi və yardım göstərilən yerlər – Gəncə qəzası. Bu yerlərdəki qaçqınlara 18000 pud dənli bitkilər (buğda və arpa) paylanmışdı. Bundan başqa Gəncədə 3, Gədəbəydə 1, Qazaxda 1 qidalanma məntəqəsi, Gəncədə 100 nəfərlik 2, Gədəbəydə 100 nəfərlik 1, Qazaxda 50 nəfərlik uşaq sığınacaq evləri açılmışdır. Gəncə stansiyasında dezinfeksiya kameralı 60 çarpayılıq, ayrıca lazaret, ambulator məntəqəsi açılmış, şəhər xəstəxanasının kəskin yoluxucu şöbəsində 20 çarpayı ayrılmışdı. Bundan əlavə Gəncədə məxsusi olaraq ermənilər üçün 25 nəfərlik uşaq sığınacaq evi, 30 çarpayılıq lazaret, 700 nəfərlik qidalanma məntəqəsi açılmışdır.

2. Şamaxı dairəsi: qaçqınların sayı 26877. Bu qaçqınlara yeyinti və toxumluq (buğda, arpa, darı, çəltik) üçün 18. 241 pud dənli bitkilər paylanmışdır. Burada 13 qidalanma məntəqəsi açılmış, Şamaxıda 80 nəfərlik uşaq evi və 30 çarpayılıq xəstəxana, Göyçayda 100 nəfərlik uşaq evi fəaliyyətə

başlamışdır. Bundan başqa Şamaxı şəhərində 415 ev tikilmiş və təmir edilmiş, İrəvan qaçqınlarının tarla işləri üçün 58 baş öküz alınmışdır.

3. Nuxa dairəsi: qaçqınların sayı 5100 nəfər. Onların cəmləşdikləri yerlər və yardım məntəqələri Nuxa şəhəri, Ağdaş, Seyidlər, Nic, Vartaşen idi. Himayəçilik Nazirliyi təkcə Zaqatala və Qax kəndi üzrə 2623 pud ərzaq məhsulları vermişdir. Bu dövrdə maya dəyərin 25 faizi güzəştə 1730 pud taxıl Nuxa şəhər idarəsi üçün almışdır. Eyni zamanda, Nuxada 500 nəfərlik qidalanma məntəqəsi, 50 nəfərlik müsəlman, 290 nəfərlik 2 erməni uşaq evləri açılmışdır.

4. Qarabağ dairəsi: Ərazinin böyüklüyünü və qaçqın kütlələrinin ən çox cəmləşdiyini nəzərə alaraq Nazirliyin işi Cavanşir, Şuşa və Cəbrayıl qəzasının bir hissəsini əhatə edən müfəttişliyə və Zəngəzur qəzasını əhatə edən Xüsusi İdarələrarası Komissiyaya tapşırılmışdır. Azərbaycan hökuməti Parlamentdən Zəngəzur qaçqınları üçün üç aylıq yardım və qidalanma da daxil olmaqla 187500 manat həcmində xüsusi kredit ayrılmasını xahiş etmişdir. Bu vəsaitlər Parlament tərəfindən ayrıldı və komissiyanın sərəncamına verildi. 1919-cu ildə – Şuşa, Cəbrayıl, Cavanşir, Ağdam, Qaryagin (indiki – Fizuli rayonu), Şuşa və Bərdə kəndində məskunlaşan 20 minədək qaçqına yardım edildi. Paylanmış yardımın ümumi miqdarı Zəngəzur hesaba alınmazsa aşağıdakı rəqəmlərlə ifadə olunur: 7524 pud buğda, 2000 pud çəltik, 1770 pud arpa, 3284 pud darı, 48 pud sabun, 60 pud duz, 55 pud şəkər, 1000 cüt alt paltar, 240 arşın parça və bundan əlavə Ağdamda adambaşına 1 funt çörək verildiyi qidalanma məntəqəsi, mayın 10-dan sonra isə Qaladərəsi kəndində 50 nəfərlik uşaq evi açılmışdır. Bundan başqa Dərələyəzdə səpin üçün nəzərdə tutulmuş toxumluq taxıl paylanmışdır.

5. Lənkəran dairəsi: Qeyd edək ki, digər qəzalardan fərqli olaraq burada müfəttişlik 1919-cu ilin sentyabrından fəaliyyətə başlamışdır. Qısa müddət ərzində bu müfəttişlik 8205 nəfərə ərzaq yardımını etmişdir. Bundan başqa 1184 pud buğda, 2963 pud arpa və 33 puddan artıq çəltik paylanmışdır ki, bunun da ümumi məbləği 446000 manat olmuşdur. Eyni zamanda müfəttişlik Lənkərandə gündəlik isti yeməklə təmin edilən 500 nəfərlik uşaq evi açmışdır. Əkinlə məşğul olmaq istəyən qaçqınlar üçün 34 baş öküz əldə edilərək ictimai istifadədən ötrü onlara verilmişdir. Bununla bərabər mənzil tikintisi üçün 1600 ev sahibinə tikinti materialları, o cümlədən 2437 ədəd taxta lövhə və şalban, həmçinin mismar ayrılmışdır [9, 82-83].

Göründüyü kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünün ağır şəraitdə olmasına baxmayaraq, yarandığı ilk günlərdən etibarən qaçqınlar probleminin həll edilməsi üçün əsaslı tədbirlərə başlamışdır. Ermənistan və Gürcüstan respublikalarından fərqli olaraq, istər hökumət, istərsə də Himayədarlıq Nazirliyi milli ayrı-seçkilik fərqi olmadan qaçqınlara yardım etmişdir. Lakin bu problemin həllinə nə hökumətin kifayət qədər imkanı, nə də ki, onu axıradək həll etmək üçün vaxtı çatdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (ARDA), Fond 8, Siy.1, İş 1-64.
2. ARDA, F. 84, S. 1, İş 24.
3. ARDA, F. 84, S. 1, İş 23, C. 1
4. ARDA, f. 895, S. 3, İş 178
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti - 90: (1918 – 1920): Biblioqrafiya /Tərtib edəni: Ş.Nağıyeva., İxtisas redaktoru K.Tahirov. Bakı, 2008, 256 s.
6. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə. I cild, Bakı: Lider, 2004, 440 s.
7. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. V cild. Bakı, 2001
8. Балаев А. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг. Баку: Элм, 1998, 280 с
9. Адресь–Календарь. Азербайджанской Республики на 1920-й г.
10. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920гг.). Законодательные акты (Сборник документов). Баку: Азербайджан, 1998. 560 с.

ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АДР ПО БЕЖЕНЦАМ: МИНИСТЕРСТВА ПРИЗРЕНИЯ (1918 – 1920)

Н.А.ХАНМАММЕДОВА

РЕЗЮМЕ

После провозглашения независимости Азербайджанской Республики, 28 мая 1918 г. были приняты срочные меры для решения проблемы беженцев. Среди них особое место занимает создания специального органа - Министерства Призрения для решения проблем беженцев. В статье основное внимание уделяется деятельности Департамента по делам беженцев Министерства Призрения по оказанию помощи и анализируется проводимые меры этого министерства.

Ключевые слова: АДР, Министерство Призрения, проблема беженцев, число беженцев.

INSTITUTIONALIZATION OF ADR ACTIVITIES FOR REFUGEES: MINISTRY OF DISABILITY (1918-1920)

N.A.KHANMAMMADOVA

SUMMARY

After the proclamation of the independence of the Republic of Azerbaijan, on May 28, 1918, urgent measures were taken to address the refugee problem. Among them, special place is occupied by the creation of a special body - the Ministry of Dispute to solve the problems of refugees. The article focuses on the activities of the Department of Refugees of the Ministry of Disaster Relief and analyzes the measures taken by this ministry.

Key words: ADR, Ministry of Disability, refugee problem, number of refugees.